

Постать М.І. Драгомирова у спогадах сучасників

На основі джерел мемуарного характеру розглянуто історичний портрет видатного воєначальника, державного діяча, військового педагога і науковця Михайла Івановича Драгомирова. Висвітлено основні характеристики й оцінки особистості генерала, проаналізовано причини їх неоднозначності у спогадах сучасників.

Ключові слова: Михайло Іванович Драгомиров, спогади сучасників, педагог, воєначальник, генерал-губернатор.

На основе источников мемуарного характера рассмотрен исторический портрет выдающегося военачальника, государственного деятеля, военного педагога и ученого Михаила Ивановича Драгомирова. Освещены основные характеристики и оценки личности генерала, проанализированы причины их неоднозначности в воспоминаниях современников.

Ключевые слова: Михаил Иванович Драгомиров, воспоминания современников, педагог, военачальник, генерал-губернатор.

Based on the memoirs the historical portrait of an outstanding military leader, statesman, military educator and scientist Mikhail Ivanovich Dragomirov is considered. The key features and general personality assessment are highlighted; the causes of ambiguity in the memoirs of contemporaries are analyzed.

Key words: Mikhail Ivanovich Dragomirov, memoirs of contemporaries, the military teacher, the military commander, the governor-general.

Постановка¹ проблеми. Пострадянська історична наука дедалі більше вимагає переосмислення багатьох подій минувшини. При цьому необхідним є не лише виявлення заборонених чи спотворених фактів, оприлюднення альтернатив усталеним інтерпретаціям історичних картин, але й їх наповнення живими конкретними людьми. «Історія людини залишилась без людини. Боячись перебільшення ролі особистості в історії, ми зробили наші історичні роботи не лише безособистісними, але й безособовими, а в результаті малоцікавими», – писав з цього приводу академік Д.С. Лихачов [20. С. 64].

До плеяди видатних українців належить ім'я військового педагога, вченого, воєначальника, державного діяча другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Михайла Івановича Драгомирова (1830 – 1905 рр.). Разом з цим, незважаючи на всесвітнє визнання воєнних доктрин М.І. Драгомирова та доволі активну увагу дослідників сучасності до його педагогічної спадщини, біографічні відомості про самого генерала до цього часу носять епізодичний характер і мають бути доповнені значним обсягом нових знань.

Аналіз актуальних досліджень. Особливу роль у вирішенні даного питання займає мемуаристика. Аутентична література, на відміну від документальних джерел, відкрито суб'єктивна і спирається на особистість оповідача та його оцінку; вона є живим свідцтвом очевидця, сучасника, друга або недруга, який знаходився у тих чи інших контактах з видатною людиною і свідчить про неї у щоденнику, листі чи спогаді. В той же час особисті нотатки, як правило, найкраще відображають дух часу, у якому жила і працювала людина. Мемуарні джерела, доповнюючи одне одного, підкреслюють несподівані грані одного й того ж факту, що сприяє більш повному і глибокому висвітленню біографії діяча. Спогади про М.І. Драгомирова мають тим більш важливе значення, що сам Михайло Іванович не вів щоденників і не залишив ніяких автобіографічних записів. Виключення складають листи, адресовані дружині та певному колу наближених осіб, а також відомості про деякі події з життя Михайла Івановича, записані з вуст самого М.І. Драгомирова його вихованцем, в подальшому – чернігівським губернатором Є.К. Андрієвським та відомим російським воєначальником, чоловіком доньки Михайла Івановича Софії О.С. Лукомським.

Певний ряд аутентичних матеріалів був використаний у працях В.А. Мухи [24], В.О. Огнева [26], А.А. Матвієнка [23], але проблема аналізу особистості М.І. Драгомирова крізь призму мемуарної літератури ніколи не була темою окремого історичного дослідження. Між тим, вона становить інтерес вже тому, що виявляє значну за своїм діапазоном різницю оцінок особистості генерала, його слів і вчинків: від абсолютно схвальних до відверто засуджуючих. Останнє змушує замислитись над причинами такого неоднозначного сприйняття і вдатись до більш прискіпливого аналізу міжособистісних стосунків Михайла Івановича та його сучасників.

У спогадах неможна, звичайно, шукати вичерпної біографії М.І. Драгомирова. Значна більшість мемуаристів відображають, наприклад, український період життя генерала (тобто час перебування на посадах командуючого військами Київського військового округу та київського, волинського і подільського генерал-губернатора), коли його ім'я набуло широкої слави, а професійні обов'язки зблизили з великою групою військових і державних діячів того часу.

Мета статті. Таким чином, розгляд мемуарних джерел, автори яких подають власну оцінку особистості М.І. Драгомирова та аналіз поданої в них інформації визначили мету даного дослідження, що розкривається в низці задач:

- 1) визначити сутнісні характеристики, що містяться у спогадах, судженнях, роздумах про М.І. Драгомирова як людину і посадовця;
- 2) на основі цих даних проаналізувати бачення образу видатного генерала очима його сучасників.

Виклад основного матеріалу. Самостійна путь до вершин військової слави розпочалась у середині 1830-х рр. – у конотопській сільській школі, де під керівництвом вчителя-дядька Михайло набув початкову освіту. *«У цього мого першого вчителя я отримав твердий фундамент, і йому я зобов'язаний тим, що став грамотною людиною»*, – згадував М.І. Драгомиров у розмовах з О.С. Лукомським [21]. У 1847 р., після закінчення Конотопського повітового училища, Михайло вступив до Дворянського полку – Петербурзького військово-навчального закладу, що готував офіцерів для російської армії. За спогадами одного з однополчан (його прізвище приховане за скороченням П-н), майбутній генерал тримався відсторонено від товаришів, присвячуючи майже весь час навчанню. Втім, *«незважаючи на всю його віддаленість від нас, – говорив П-н, – ми його дуже любили і серйозно поважали; що було «Михайло Драгомиров» скаже, то було для нас законом; товариші якось навіть побоювались його»* [2. С. 104]. Схожі думки висловлював і ротний офіцер Дворянського полку М.І. Штосс, відзначаючи, що М.І. Драгомиров *«виділявся своєю серйозністю, завжди був зайнятий читанням або записуванням, без діла його ніхто не бачив; тримався він особняком; звертав на себе увагу рішуче всіх... але видно, він був зовсім букою; іноді здавалось, що він цілком нелюдимий, іноді уявлялось, що не входив ні з ким у розмови, боячись витратити дорогий час і бажаючи його повністю використати на поповнення своїх знань: серйозна була людина»* [2. С. 101]. Сам же Михайло Іванович, майже п'ятдесят років потому розмірковуючи про юнацькі роки у Дворянському полку, у розмовах з Є.К. Андрієвським відзначав, що радіє зустрічам з особливо близькими друзями дитинства, але *«універсального почуття або табунного потягу до товаришів тільки через те, що сиділи на одній каші»* не має зовсім [2. С. 104-105].

У 1854 р. М.І. Драгомиров був зарахований до Миколаївської академії Генерального штабу, де виявив неабияке прагнення до нових знань, постійної самоосвіти у царині різних наук. Зокрема, як зауважує О.С. Лукомський, у молоді роки М.І. Драгомиров старанно вивчив французьку і німецьку мови та простудіював величезну кількість іноземних військових праць. Тож з-поміж багатьох інших військовослужбовців свого покоління він вирізнявся як високоосвічена та культурна людина [21].

Одним з найважливіших етапів службового шляху М.І. Драгомирова стала його педагогічна діяльність, що розпочалась у 1860 р. Постать М.І. Драгомирова – викладача тактики у Миколаївській академії Генерального штабу та Михайлівському артилерійському училищі знайшла відображення у спогадах Є.К. Андрієвського [1], О.С. Лукомського [21], В.О. Сухомлінова [32]. Передаючи особисті враження від лекцій М.І. Драгомирова, Є.К. Андрієвський згадував, як непомітно минав час на цих заняттях – *«без сумніву, тільки завдяки особливому мистецтву (викладача – В.І.) зацікавити молодь»* [1. С. 357]. Про якість «драгомирівських» лекцій говорить уже той факт, що сам Є.К. Андрієвський та його товариші-юнкери відвідували їх нелегально, пропускаючи заняття з інших дисциплін [1. С. 51]. Але найбільш вражаючим для вихованців училища було ставлення М.І. Драгомирова до своїх підопічних. *«Ми переконувались у тому, – писав Є.К. Андрієвський, – що цей відсторонений від*

нас професор був дуже близький нам: уселяючи в нас воїнський дух, він прагнув підняти в нас поняття про людську гідність, ми бачили, що, за вродженим почуттям, він у кожному з малих поважав людину» [1. С. 53]. Окремою темою спогадів були іспити з тактики: педагог не вимагав від усіх юнкерів однакових успіхів, враховуючи індивідуальні здібності кожного, але вкрай цінував вільну, не завчену відповідь, особистий роздум і творчий підхід [1. С. 363].

Не менш цікавим видається ще один факт з освітньої діяльності М.І. Драгомирова, згадуваний виключно Є.К. Андрієвським. Йдеться про участь Михайла Івановича у започаткованій у 1862 р. військовим міністром Д.О. Мілютіним реформі середніх військово-навчальних закладів, у результаті якої була введена двоступенева система навчання: нижній щабель становили загальноосвітні установи – військові гімназії, верхній – військові училища, які давали середню спеціальну освіту [14]. Як свідчить Є.К. Андрієвський, саме М.І. Драгомиров надав Д.О. Мілютіну обґрунтоване бачення необхідності цієї реформи, яка викликала суттєве підвищення якості навчання [1. С. 368-370]. Втім, дещо у новій реформі М.І. Драгомирова не влаштувало. Декілька десятиліть потому він скрушно зауважив: *«У справі створення нових учбових закладів із загальних класів кадетських корпусів... Дмитро Олексійович наніс велику шкоду нашій армії, запровадження їх багато напсувало справі формування складу офіцерів. – І що це насправді за установа – військова гімназія, кадетська гімназія!!! щось геть гермафродитне»* [1. С. 371]. Дійсно, до початку 80-х рр. з'ясувалося, що військові гімназії не відповідають завданню професійного військового закладу і недостатньо добре готують учнів до переходу у військові училища в професійно-психологічному плані. 22 червня 1882 р. військові гімназії були перейменовані у кадетські корпуси, де були введені стройові заняття, а цивільні вихователі замінені стройовими офіцерами [14].

Спогади Є.К. Андрієвського відкривають ще одну важливу сторінку біографії М.І. Драгомирова: його перебування при штабі Пруської армії під час Австро – Пруської війни 1866 р. Записані з вуст самого Михайла Івановича, ці нотатки зберегли не лише зовнішні біографічні факти, а й особисті враження, роздуми, оцінки й переживання. Незважаючи на те, що бойові дії в Богемії відзначились щасливою короткочасністю (війна тривала з 17 червня до 26 липня 1866 р.), ця закордонна подорож в якості військового агента дозволила М.І. Драгомирову зблизитись з найвідомішими пруськими воєначальниками, познайомитись з характерними прийомами і методами виховання й освіти тамтешньої армії, зрештою – розгадати секрет її перемог. Цікаво, що, не маючи до *«німця» «ні любові, ні прихильності»* [7. С. 185], і навіть відчуваючи певну неприязнь до *«тихатих, надутих прусаків»* [3. С. 181], М.І. Драгомиров засвідчив величезну повагу і щире визнання доктрин пруського військового мистецтва. У спогадах особливо яскраво проступають ті результати його спостережень, які відповідали поглядам самого Михайла Івановича або пізніше оформились у цілісні переконання й увійшли до арсеналу *«драгомирівської»* військово-педагогічної концепції. Так, винятково схвально М.І. Драгомиров відзивався про спадкоємця престолу пруського принца Фрідріха – за його *«найблагородніше відношення до «малих, слабких і неімущих», за «любов до солдата взагалі, старанний всебічний нагляд за забезпеченням підлеглих йому частин в усякий час, посилення цього нагляду у воєнний час, а особливо його воістину зворушливе піклування про хворих та поранених воїнів»* [5. С. 220].

У відборі військових кадрів Михайло Іванович узяв за приклад погляди пруського принца Фрідріха-Карла, який наказував командирам частин *«навчатися, навчатися і все життя навчатися»*. При цьому осіб, які змушували повторювати їм одні й ті самі зауваження, *«принц дуже швидко і безжалісно збував із стройових частин»* [6. С. 114]. І дійсно, в останні роки командування Київським військовим округом Михайло Іванович слідував такому принципу роботи з підлеглими. *«Образливого в цьому для них нічого немає, – говорив з цього приводу М.І. Драгомиров, – кожен з них своє відслужив, а хтось відслужив дуже добре; був кінь та з'їздився, прийшла своя пора відступити»* [6. С. 115-116].

Не меншої уваги М.І. Драгомирова заслужила й пруська військова традиція, за якою *«при невдалому результаті бою виключається можливість безпричинних нападок на когось з учасників»*, що дуже часто диктуються *«простою прискіпливістю, і безглуздою підозрілістю, і, головне, всесильною заздрістю»* і, в свою чергу, можуть призвести до *«позбавлення у воєначальника будь-якої віри у себе і свої сили»* [5. С. 605].

Особливе враження на М.І. Драгомирова справили прийоми бою уславленого пруського генерала К.Ф. фон Штейнмеца, який, *«оцінюючи належним чином усі вдосконалення озброєння, завжди вважав найбільш важливим привчання солдата беззавітно і безупинно йти вперед під бій барабану»* [7. С. 189]. Ставши свідком атаки австрійського містечка Скалиця 16 червня 1866 р.,

Михайло Іванович назавжди відкинув переконання, що атаки потрібно поновлювати свіжими підрозділами, оскільки перемога при Скалиці була забезпечена протилежним чином: відправлені в атаку частини, у випадку невдачі, посилалися знову і знову – до тих пір, поки не дали повного успіху. Саме такому правилу прусського воєнного мистецтва – перемогти або померти – М.І. Драгомиров навчав 14-ту піхотну дивізію у часи російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., готуючи її до переправи через Дунай [7. С. 188-190].

Як стверджувала дружина генерала – Софія Абрамівна Драгомирова – Михайло Іванович до будь-якої роботи ставився *«доброчесно і гаряче»* [18. С. 96]. Так було і під час перебування М.І. Драгомирова на посаді командуючого 14-ю піхотною дивізією, разом з якою йому довелося пройти нелегкими фронтовими шляхами війни на Балканах. У мирний час 14-а піхотна дивізія звертала на себе увагу багатьох військовослужбовців; табір у Бендерах, де відбувалися літні збори дивізії, став, за влучними словами генерала В. О. Сухомлінова, *«суворівською Меккою, куди їздили на поклоніння»* не тільки офіцери російської армії, але й іноземці [32]. Втім, до глибокого, систематичного вивчення *«драгомирівської»* системи виховання і освіти військ справа доходила, вірогідно, лише у небагатьох. О.С. Лукомський з цього приводу писав: *«Я завжди дивувався тому, що накази генерала Драгомирова по 14-й дивізії були мало кому відомі. Вони, здавалось би, повинні були бути настільною книгою для кожного стрійового офіцера починаючи із взводного командира аж до командира корпусу (і навіть округу). Кожен знайшов би в них масу надзвичайно корисних і правильних указівок»* [21].

З початком російсько-турецької війни з'єднання М.І. Драгомирова було обрано в авангард армії для переправи через Дунай. Сучасників дивувала простота і скромність вже відомого на той час генерала. *«Жадоби слави у Михайла Івановича не було, почесні його не займали, у нього було сильне почуття обов'язку і любові до батьківщини»*, – писала у спогадах С.А. Драгомирова [17. С. 797]. *«Пишу майже напередодні визначного для мене дня, у якому повинно виявитися, чого вартий я і моя система освіти і виховання солдата, і чи варті ми взагалі обоє, тобто я і моя система, чого-небудь»*, – зазначав М.І. Драгомиров у листі, надісланому дружині незадовго до переправи [18. С. 89]. Екзамен було витримано – частини 14-ї дивізії успішно форсували Дунай і отримали блискучу перемогу у битві за м. Систов. По прибуттю на місце бою імператора Олександра II М.І. Драгомиров у числі перших отримав орден св. Георгія III ступеня, проте, далекий від усякого марносластва, у листах, адресованих дружині, лиш відмітив, що *«Государ був милостивий, вище будь-якого виразу і будь-яких заслуг»*, *«і життя не вистачить віддячити»* [18. С. 90].

Чимало сучасників звертають увагу на особливе ставлення М.І. Драгомирова до нижніх чинів. У порадах офіцерству щодо виховання й освіти солдат, в інтересі, який виявляв генерал до умов їх служби і побуту, зрештою, в особистих бесідах з рядовими вояками проглядала непідробна приязнь і повага. *«Я не розумію, – задавався питанням Михайло Іванович у розмові із бойовим товаришем генералом М.Д. Скобелевим, – багато хто, при усій своїй релігії, вірі не розуміє виключно морального ставлення до солдата-людини»* [17. С. 799]. Письменник, журналіст, учасник російсько-турецької війни М.В. Максимов розповідав, як М.І. Драгомиров *«хмурнів, коли йому намагалися робити компліменти, і весь успіх переправи через Дунай приписував «доброму, слухняному російському солдату»*. *«Він плакав, говорячи про солдат – писав М.В. Максимов, – безсумнівно це – людина доброго серця»* [22. С. 355].

Мемуаристи живо малюють картини з щоденного похідного життя 14-ї дивізії, особливо уважно зупиняючись на конкретних прикладах *«драгомирівської»* науки, де моральний елемент незмінно виступав на перше місце. Одним з найяскравіших епізодів є випадок, описаний учасником війни однорічником С. Соболевим, який став свідком своєрідного суду над солдатом за намагання пограбувати болгарську крамницю. За законами військового часу такий злочин карався розстрілом, але М.І. Драгомиров запропонував покарати солдата по-іншому, *«в колі своєї сім'ї, по-товариськи»*. *«Хлопці, – наказав він роті, де служив винуватець, – нехай кожен з вас дасть йому ляпасу»*. Після двадцятого такого *«пригощання»* розгублений солдат заплакав – не від болю, а від сорому і приниження. М.І. Драгомиров наказав припинити ляпаси і звернувся до всіх із словами: *«Ну от, браття, ми його покарали, та ще й як покарали – били усією ротою; тепер, браття, вибачимо йому за його погану поведінку. Нехай кожен поцілує і простить його»*. Тоді ті, що били солдата, почали його цілувати [30. С. 185].

Це досить зворушливе ставлення до рядових вояків так і залишилось найхарактернішою рисою *«драгомирівського»* вчення. Більш ніж десятиліття потому – у 1889 р. – О.В. Богданович (дружина генерала Є.В. Богдановича) відмічала у своєму щоденнику, що М.І. Драгомиров називає солдат *«найчеснішими, найвірнішими слугами царя і вітчизни. Одного разу Драгомиров зустрів генерала,*

який не помітив, що солдат, який проходив мимо, віддав йому честь, і не поклонився. Драгомиров зупинив генерала і сказав йому: «Вам кланяється найчесніша людина, ви їй не відповідаєте, а мабуть низькопоклонничати перед начальством, заходити туди різними ходами, – вірогідно, ви все це робите» [13. С. 121].

Блискуче командування дивізією і досвід війни закріпили авторитет М.І. Драгомирова. Тепер він – не тільки теоретик-професор, а й бойовий генерал. Перебування Михайла Івановича на посадах начальника Миколаївської академії Генерального штабу та командуючого військами Київського військового округу дозволило йому створити власну школу, впроваджувати свої ідеї щодо питань організації, виховання та бойової підготовки військ. У ці роки Михайло Іванович, знаходячись у числі військової еліти, має змогу впливати на суспільно-політичні процеси у країні. За спогадами генерала А.І. Денікіна, особистий авторитет М.І. Драгомирова був настільки великий, що його тлумачення різних питань армійської служби і побуту часто сприймалися як положення уставу [16. С. 196]. Особливої популярності набуває ім'я М.І. Драгомирова у Франції, де перекладаються і вивчаються його праці, а рідкісні візити генерала до країни супроводжуються виключною увагою французьких воєнних кіл [16. С. 196]. «Приїхав Moulin з Парижа. Розповідав, що Драгомирову було овацій без кінця. Він був усюди. Був з Moulin у маленькому кафе, де давалася вистава – 40 жінок у російських військових мундирах усіх полків, потім співали російський гімн і Марсельєзу. Драгомиров плакав від захвату» – записала про таку подію у своєму щоденнику О.В. Богданович у 1889 р. [13. С. 110]. З захопленням згадує участь М.І. Драгомирова у великих східних маневрах 1895 р. у Франції ад'ютант генерала А.А. Ржевуський: «Треба було бачити чарівність його особистості, сили його слова на найбільш різномірні сфери вільних громадян галлійського племені! ... всі тільки мали на вустах одну фразу: «Генерал Драгомиров! А! таких, знаєте, небагато. Загубилась форма, за якою подібні люди відливаються» [29. С. 264].

Досягнувши професійних висот без будь-якої протекції і зв'язків, М.І. Драгомиров не звик догідливо схилитися перед чинами, а прямота його характеру і блискуче володіння словом – іноді надзвичайно гострим і навіть уїдлигим – сприяли появі значної кількості ворогів. Варто згадати записаний у щоденнику О.В. Богданович коментар одного з її візитерів на прізвище Орлов про те, як ставився Драгомиров до офіцерів на іспитах в академії Генерального штабу: «одному сказав: «Треба ж було вам їхати з такої далі (із Східного Сибіру), щоб нам постолити плести». Іншому сказав: «Знаєте ви російську пісню «Город городити?». Той відповідав, що цієї не знає, а знає іншу – «Камаринський мужик». «Спритний, – сказав на це Драгомиров, – поставте йому замість нуля одиницю». І багато в такому роді випадків» [13. С. 121].

Неоднозначну реакцію викликав і оригінальний метод роботи начальника академії з офіцерами – кандидатами для служби у Генеральному штабі. М.І. Драгомиров відмінно знав увесь склад офіцерів, які проходили навчання, постійно і з різних питань розмовляв з ними і робив висновки про їхню професійну придатність. А потім – у руках начальника академії була маса способів і можливостей, щоб просувати одних і «топити» інших. Як приклад О.С. Лукомський наводить випадок із слухачем академії Байковим – талановитим і освіченим, але схильним до сварок і скандалів офіцером. М.І. Драгомиров, дізнавшись про властивості характеру Байкова, вирішив, що для служби у Генеральному штабі він непридатний. Після відповідної вказівки, Байков, отримавши низький бал по одному з предметів, був випущений по другому розряду. «Багато хто говорив, що вся система М.І. Драгомирова була заснована на свавіллі, – роздумував над цим О.С. Лукомський, – але я особисто вважаю, що...він вносив дійсний коректив у випадковості екзаменаційної системи. Звичайно, могли бути одиничні помилки, але те, що було під час мого перебування в Академії, коли, фактично, ні начальник Академії, ні професори не знали складу слухачів Академії і за ним не спостерігали, було набагато гірше і «відбір» для переходу на додатковий курс був слабкий» [21].

Звинувачення у неприязному ставленні до офіцерства сипалися на М.І. Драгомирова і під час його перебування на посаді командуючого військами Київського військового округу. Між іншим, генералу закидали те, що, потакаючи солдатам, він підриває авторитет начальників, лаючи їх у своїх наказах і в присутності підлеглих. Військовий письменник Г.Г. Єлчанінов, який служив певний час у Київському військовому окрузі під керівництвом М.І. Драгомирова, у таких різких рисах охарактеризував тамтешнє армійське життя: «культивується неповага до офіцера і впевненість у його нібито навмисній недбайливості про меншу братію. «Душа солдата»... «Солдатське серце»... «Кланяюсь у ноги»... «Ми не варті їх, панове!»... – ось наш сучасний культ. І поряд з цим хамство і погане поводження з офіцерами, грубість, безсердечність, свавілля» [16. С. 119]. На цей рахунок найбільш об'єктивними видаються пояснення, подані у спогадах О.С. Лукомського, який зазначав, що вимоги М.І. Драгомирова щодо відношення до солдат зводилися

до наступного: ставитись до солдат, не принижуючи їх людської гідності; розвивати, виховувати і вчити, тобто готувати свідомих виконавців; аж ніяк не муштрувати, перетворюючи людину на манекен і відбиваючи будь-яку здатність міркувати; в казармах і таборах, поза заняттями створювати для солдат приємну для них обстановку, сприяти спілкуванню земляків, не забороняти говорити їхньою рідною мовою; виховувати і навчати солдат самотужки, а не передавати цю справу в руки «дядьків», унтер-офіцерів і фельдфебелів. *«Усі ці вимоги були цілком правильні, логічні, обґрунтовані і природні, але ... вимагали великої, відповідальної роботи всього офіцерського складу, починаючи від командирів корпусів до молодших офіцерів включно. ... А це багатьом не подобалося»*, – підсумовував О.С. Лукомський [21]. Насправді, підготовка військ за «драгомирівською» системою була важкою, а робота – невдячною у сенсі зовнішнього, показного вияву, вимагала знань, не біла на ефект і базувалась на усвідомленні обов'язку. Одним вона була не під силу, іншим – не до вподоби, звідси – глуха протидія і злість. Із сфери ділових стосунків боротьба з вимогами М.І. Драгомирова поволі переросла у зведення особистих рахунків, де в хід ішли скарги, плітки, перекручення ідей та вчинків генерала. Тому не дивно, що оцінки його особистості вирізняються чи не діаметральною протилежністю: генерал О.Ф. Редігер, наприклад, вважав М.І. Драгомирова *«примхливим і непостійним по відношенню до людей»* [27], а В.О. Сухомлінов характеризував його як *«вірного друга і людину стійку у своїй довірі, якщо її у нього заслужили»* [32].

Особливо цікавими видаються спогади сучасників про численні поїздки М.І. Драгомирова на маневри та огляди частин армії чи військово-навчальних закладів Київського військового округу. Мемуаристи одноставно наголошують на своєрідності цих перевірок. Вони повністю виключали парадний бік і були абсолютно несподіваними за формою проведення – начальникам доводилось бути увесь час наготові, щоб вирішити кожного разу нові «драгомирівські» завдання. Численні приклади неординарних і навіть курйозних випадків під час оглядів М.І. Драгомирова наводять барон Гіллессем [15], В.О. Сухомлінов [32], А.І. Денікін [16. С. 270-272], О.С. Лукомський [21], М.Д. Нечволодов [9] тощо. Командуючий високо цінував злагожденість стройових дій, розумні відповіді, знання уставу гарнізонної служби, винахідливість і разом з цим терпіти не міг розгубленості, незнання своїх обов'язків, намагань «замилити очі» та підлеститись. *«Різка рішуче засудження на місці, з «наслідками» для невігласів мені особисто доводилось чути лише з вуст Гурко (Й.В. Гурко – командуючий військами Варшавського військового округу протягом 1883-1894 рр. – В.І.) і вел. кн. Миколая Миколайовича (ген.-інсп. кавалерії); так само, говорили, ставиться до справи Драгомиров. У післягуркінський і післядрагомирівський період у Варшавському і Київському округах до маневрів стали ставитись з повною благодуністю»*, – зазначав у спогадах А.І. Денікін [16. С. 108]. Разом з цим усі автори беззаперечно визнають надзвичайний професійний рівень М.І. Драгомирова, його обізнаність у найдрібніших деталях військової справи, головне – вміння зробити ці знання доступними для кожного – від генерала до рядового. *«Михайло Іванович не розбирає (маневр – В.І.), а прямо таки читає лекцію, – писав з цього приводу А.А. Ржевуський, – проте не сухий догматичний виклад відомих теоретичних даних, а прямо таки розтинає тактичний труп дня і як хірург, перед аудиторією, наглядно показує болючі або неправильні функції то того, то іншого органу, їх взаємодію, так само загальні наслідки, що витікають, і все це живо, доступно, гостро як цвях»* [29. С. 265].

У 1897 р., залишаючись командуючим військами округу, М.І. Драгомиров був призначений київським, волинським та подільським генерал-губернатором, таким чином обійнявши і військову, і цивільну посади одночасно. *«Незвичайно чуйний до потреб своїх підлеглих, йшов завжди назустріч чистому розкаянню, умів серцем розуміти людей, прощати помилки молодості і оберігати поважну старість, відрізняти пориви від злочинів, відзиватись на щире почуття і безпощадно в той же час карати брехню, лень, недбальство, обман, у якій би то не було формі, розбещеність і низькопоклонство, намагання показати не те, що є, і тим обманути його, Драгомирова»*, – характеризував свого начальника мемуарист під псевдонімом Б.Б. [10. С. 176]. Як і у сфері військовій, у вирішенні державних питань політика М.І. Драгомирова багатьом не подобалася. Слід означити згадувану декількома авторами спогадів проблему боротьби з революційними угрупованнями, в якій М.І. Драгомиров – монархіст за політичними вподобаннями – виявив себе по суті противником системи. Доноси, жандармський розшук із застосуванням провокаційних прийомів, створенням дутих справ, шпигунство, що дуже часто призводило до страждань невинних людей, система «подвійних» агентів, які, залишаючись членами революційного гуртка, приймалися на службу розшуку та ін. – все це викликало різкий осуд збоку безпристрасного генерал-губернатора [21]. Набувши собі внаслідок цього запеклого ворога в особі

начальника київського губернського жандармського управління В.Д. Новицького, М.І. Драгомиров недовзі потрапив і на сторінки його спогадів, де постав людиною *«неможливо поганого характеру, хамом по душі, грубої, невихованої натури»*. *«При генерал-ад'ютанті Драгомирові влада губернаторська остаточно похитнулась і впала»*, – додавав до цього прихильник жорстких заходів В.Д. Новицький [25]. А от інший жандармський посадовець – начальник київського охоронного відділення О.І. Спиридович, розділяючи погляди М.І. Драгомирова і широко симпатизуючи йому, з того ж приводу писав, що *«при ньому в місті відчувалась рука, яка, правда, лежала спокійно, але, якщо, піднявшись, опускалась на кого-небудь, то давала себе відчувати. ... Драгомиров це – епоха в Києві і славна сторінка в історії російської військової сили»* [31].

Звичайно, спогади сучасників торкалися не лише професійних характеристик М.І. Драгомирова, а й його позаслужбового життя. Генерал активно спілкувався з багатьма українськими діячами мистецтва, культури, науки, із задоволенням відвідував вечори, присвячені пам'яті Т. Шевченка, увів у війську спів заборонених раніше народних пісень, які й сам дуже цінував. *«Нерідко можна було бачити сидячого перед ним українського кобзаря з поводирем, який наспівував, під акомпанемент бандури, якусь старовинну українську думу із часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи...»*, – писав автор спогадів про М.І. Драгомирова В.Ф. Резніченко [28. С. 7]. Генерала неодноразово звинувачували в українофільстві, на що він із властивим йому гумором відповідав: *«На всякий пчих не навідрідаєшся, народився я в серці Малоросії – Чернігівському Конотопі, – не може ж з мене вийти який-небудь тамбовець, могильовець чи калуужанин, а тим більше бердичівець, – кожному своє»* [4. С. 621].

Мемуаристи особливо наголошували на *«привітності і великому хлібосольстві»* генерала [8. С. 115], який збирав навколо себе розумних і цікавих людей, влаштовував сніданки й обіди з гарною кухнею і вином, а також з великим задоволенням грав у «гвинт». *«На вечорах у Софії Аврамівни та Михайла Івановича Драгомирова об'єднувалися як військово, так і цивільне товариство. Урочисті раути і вечори у генерал-губернатора і командуючого військами Михайла Івановича були завжди блискучі і вдалі завдяки винятковим здібностям Софії Аврамівни їх влаштовувати і пригощати так, що довго після них йшли розмови про Драгомирівські вечери та відкриті буфети»*, – писав про подружжя Драгомирових О.С. Лукомський [21]. Дружина генерала – Софія Аврамівна – була взірцевою господинею і отримувала схвальні відгуки багатьох сучасників.

У 1903 р. вік і хвороби (Михайло Іванович страждав на рак печінки та емфізему легень) змусили генерала вийти у відставку і поселитися у Конотопі. Колишні підлеглі та друзі навіщали М.І. Драгомирова; як член Державної Ради сам Михайло Іванович також інколи виїжджав до Петербургу, а також плідно працював на військово-публіцистичній ниві. Видавець військового журналу «Розвідник» В.В. Березовський, який відвідував М.І. Драгомирова у Конотопі, згадував, як щодня зранку генерал прочитував газети і обширу адресовану йому кореспонденцію, сам же диктував комусь із близьких листи або статті у «Розвідник», або ж йому прочитували коректуру, котра виправлялась за його вказівками [11]. Як працював Михайло Іванович у останні дні свого життя – згадує військовий педагог, редактор «Військового збірника» та «Російського інваліда» М.О. Лачінов: *«Принеси себе в жертву»*, – говорив він мені, засаджуючи за писання. Зовсім хворий, охаючи і стогнучи, він непорушно лежав у своєму кріслі і жвавішав тільки, коли викладав свої думки. Ставало просто страшно, коли з погасаючих вуст текла твердо обдуманна і плавна мова, з довгими періодами і складною аргументацією» [19. С. 805]. За спогадами сучасників, М.І. Драгомиров залишався активним до останнього дня свого життя, що обірвалось у ніч з 14 на 15 жовтня 1905 р.

Як свідчив конотопський священник о. І. Демиденко, перед смертю Михайло Іванович просив близьких поховати його як можна простіше: без військ, гармат і надгробних промов. Але похорон зібрав багатотисячний натовп – віддати пошану М.І. Драгомирову прийшов чи не весь Конотоп. На ім'я С.А. Драгомирової надійшло більше ніж 600 співчутливих телеграм – не лише з різних куточків імперії, а й із Франції, Болгарії, Румунії. На гроб було покладено численні вінки від різних установ і товариств, в тому числі і з-за кордону [12].

Статті, спогади, некрологи, що вийшли відразу після смерті М.І. Драгомирова, відобразили скорботне відчуття непоправної втрати, яке охопило всіх, хто знав Михайла Івановича. Про те, якою повагою користувався М.І. Драгомиров у суспільстві, говорив і наступний факт. Відомо, що генерал помер у час небувалого раніше розпалу революційного руху, зокрема, і в Конотопі, де в жовтні 1905 р. відбувався масовий страйк залізничників. Дізнавшись про смерть славного земляка, робітники не лише відмінили запланований на день поховання виступ, а й запропонували дружині

М.І. Драгомирова відправити потяг за родичами і знайомими покійного в Київ. *«І ось, коли рух вважався неможливим, коли все забастувало, вокзали переповнені розлюченим народом, з колій усе знято, йде цілий пустий потяг до Києва; його ведуть «бунтівники», – з неприхованим подивом писав про це В.Ф. Резніченко [28. С. 9].*

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Можна з упевненістю стверджувати, що постать М.І. Драгомирова – надзвичайно колоритна і своєрідна – стала невід’ємною частиною епохи. Певну характеристику генералу як посадовцю та особистості подає аутентична література, що на відміну від документальних джерел зображує живий, хоч і суб’єктивно сприйнятий образ М.І. Драгомирова. Більшість мемуаристів свідчать про нього як високопрофесійну людину самостійного розуму, практичної думки, у будь-якій справі – вимогливу до себе та підлеглих, як моральну особистість, яка глибоко усвідомлює сенс свого служіння і прагне реалізувати його якомога повніше. В той же час, професійні чи особисті непорозуміння, які виникали між М.І. Драгомировим і авторами ряду спогадів, стали приводом для появи негативних оцінок особистості генерала. Проте, саме завдяки співвіднесенню різних характеристик і увазі до деталей контексту виникає тривимірна картина минулого, яка зрештою й дозволяє розкрити образ видатної людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреевский Е.К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1908. – Т.136. – С. 33 – 54; 357 – 372.
2. Андреевский Е.К. Драгомиров-фельдфебель / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1909. – Т. 137. – С. 90-106.
3. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1910. – Т. 142. – С. 177-184.
4. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1910. – Т. 144. – С. 617-624.
5. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1911. – Т. 145. – С. 219-226, 605-612.
6. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1911. – Т. 146. – С. 111-118.
7. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров во время Австро-Прусской войны. (Из воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1911. – Т. 148. – С. 182-190.
8. Андреевский Е.К. М.И. Драгомиров, командующий войсками. (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. Андреевский // Русская старина. – 1912. – Т. 150. – С. 114-120.
9. А.Л. Из смотров генерала Драгомирова / А.Л. // Военная быль. – 1957. – № 27. – С. 27.
10. Б.Б. Из недавнего прошлого. (Воспоминания о ген. Драгомирове) / Б.Б. // "Разведчик". – 1914. – № 1220. – С. 176-178.
11. Березовский В. М.И. Драгомиров в Конотопе / В. Березовский // Разведчик. – 1905. – № 778. – С. 723.
12. Березовский В. Памяти М.И. Драгомирова / В. Березовский // Разведчик. – 1905. – № 787. – С. 870-873.
13. Богданович А.В. Три последних самодержца / А.В. Богданович; предисл. А. Боханова. – М.: Новости, 1990. – 512 с.
14. Волков С. В. Русский офицерский корпус [Электронный ресурс] / С.В. Волков. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/03.html
15. Гиллесем А.Н., барон. Смотры генерал-адъютанта М.И. Драгомирова. (Из записной книжки старого юнкера) / А.Н. Гиллесем // Разведчик. – 1904. – № 689. – С. 2-5.
16. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 512 с. (Белая Россия).
17. Драгомирова С.А. Радецкий, Скобелев, Драгомиров. Скобелев /С.А. Драгомирова // Исторический вестник. – 1915. – № 3. – С.796-803.
18. Драгомирова С.А. Радецкий, Скобелев, Драгомиров. III. М.И. Драгомиров / С.А. Драгомирова // Исторический вестник. – 1915. – № 4. – С. 88-96.
19. Лачинов Н. Памяти М.И. Драгомирова / Н. Лачинов // Разведчик. – 1905. – № 783-784. – С. 804-805.
20. Лихачев Д.С. Записки и наблюдения. Из записных книжек разных лет / Д.С. Лихачев. – Л., 1989. – С. 64.

21. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни [Электронный ресурс] / А.С. Лукомский. – Режим доступа: <http://regiment.ru/Lib/B/20/1.htm>
22. Максимов Н. За Дунаем. (Из воспоминаний о войне) / Н. Максимов // Отечественные записки. – 1878. – кн. VI. – С. 337-364.
23. Матвієнко А.А. Михайло Драгомиров: [історико – біографічна повість] / А.А. Матвієнко. – К., 2006. – 312 с.
24. Муха В.А. Розвиток воєнно-теоретичних поглядів у творчій спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В.А. Муха. – К.: Національна академія оборони України, 2004.
25. Новицкий В.Д. Воспоминания тяжелых дней моей службы в корпусе жандармов [Электронный ресурс] / В.Д. Новицкий. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/novickiy/novickiy_vospominaniya_tyajelyh_dney.html#015
26. Огнев В.О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.О. Огнев. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001.
27. Редигер А.Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра [Электронный ресурс] / А.Ф. Редигер. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/rediger/05.html>
28. Резниченко В.Ф. М.И. Драгомиров. (К десятилетию со времени кончины) / В.Ф. Резниченко. – Чернигов, тип. Губ. земства, 1916. – 10 с.
29. Ржевуский А. А. Листки воспоминаний о Михаиле Ивановиче Драгомирове / А.А. Ржевуский // Разведчик. – 1913. – № 1173. – С. 263-266.
30. Соболев С. Русско-турецкая война в Болгарии 1877 – 1878. Из рассказов вольноопределяющегося / С. Соболев // Русская старина. – 1887. – т. 55. – № 7. – С. 183-201.
31. Спиридович А. И. Записки жандарма [Электронный ресурс] / А.И. Спиридович; предисл. и коммент. С.А. Пионтковского. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/gendarme.htm>
- Сухомлинов В.А. Воспоминания. Мемуары [Электронный ресурс] / В.А. Сухомлинов. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/xxvek/suhomlinov_vospom.html